

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.

A Magyarországon található
középkori kánonjogi kéziratok és töredékeik
eredeti provenienciájának kritikus vizsgálata*

A magyarországi középkori kéziratállomány

Magyarország területe a középkori kódexállomány fennmaradása szempontjából nem tekinthető szerencsésnek. Sem a háborúk, tűzvészek; sem az egyes időszakok politikai helyzete – beleértve az ország határainak radikális módosulásait – nem kedveztek a középkorban használt kéziratállomány, azon belül a kánonjogi kéziratok fennmaradásának. Ezt tovább erősítette a középkortól stabilan működő egyetem-, így a helyi egyetemi könyvkultúra hiánya¹; annak ellenére, hogy ezt némileg pótolta a káptalani, ill. székesegyházi oktatás néhány kiemelkedő központja és könyvtára a XIII–XV. században (vö. az esztergomi *Collegium Christi*² és a veszprémi székesegyházi

* Készült a Nemzetközi Kánonjogtörténeti Kutatóközpontban (Budapest), a *Biblioteca Apostolica Vaticana*-ban, a *British Library*-ben (London), valamint a *Bibliothèque d'étude et du patrimoine de Toulouse*-ban (Toulouse), a KAP19-31008-3.6-JÁK projekt keretében. Átdolgozott és jelentősen kiegészített változata: *Magyar Sion Új folyam* XIV. (LV.) évfolyam (2020) 305-322.

¹ Legutóbb vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014a), *La fondazione delle università nel medioevo e le particolarità dell'insegnamento universitario*, in *Folia Theologica et Canonica* III (25/17) [2014] 123-134, különösen 133; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2017), *Az egyházi intézményrendszer története* (Szent István Kézírókönyvek, 15.), Budapest. 236-237.

² KÖRMENDY Kinga (1983), *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV-XV. században*, in *Magyar Könyvszemle* 99 (1983) 1-20; Kinga KÖRMENDY, *La formation universitaire des chanoines cathédraux d'Esztergom aux XIVe et XVe siècles*, in Marie-Madeleine DE CEVINS (2005), *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins* (ed. Marie-Madeleine DE CEVINS, Jean-Michel MATZ, Collection de l'École Française de Rome, 349.) Roma. 79-87; C. TÓTH Norbert, KÖRMENDY Kinga (2017), *A Collegium Christi alapítása és tagjainak egyetemi tanulmányai: Az oklevelek és kéziratok tanúsága*, in *Metropolis Hungariae* (szerk. HEGEDŰS András), Esztergom. 145-165.

*studium*³), egyházmegyei-kuriális⁴, és a szerzetesi könyvtárak megléte.⁵ Azonban, ez utóbbiak is alapvető pusztuláson mentek keresztül az említett okok miatt.⁶ Ilyen tekintetben kiemelkedő esemény volt az Országos Széchényi Könyvtárban 1985-ben rendezett *Kódexek a középkori Magyarországon* címmel rendezett kiállítás, és különösen a kiállított szövegtanúk összefoglaló – precíz kodikológiai és paleográfiai leírását tartalmazó, részletes tudományos apparátussal ellátott – katalógusa.⁷

A magyarországi középkori kódexek külföldre kerülése, és ezzel együtt – néhány országban – a XX. századi pusztulása – idehaza a megmaradt nagyon hiányos kódexállomány vizsgálata mellett – a kódextörédék kutatásra irányította a kutatók figyelmét, amely elsősorban Mezey László (†1984)⁸ nevéhez fűződik.⁹ Az eddig feltárt írásos töredékek anyaga korántsem nevezhető egyenletesnek a kéziratok *provenienciája* tekintetében.¹⁰ Az Ország 1686 utáni helyreállítása idején, majd azt követően, a hazai könyvállomány,

³ TÖLGYESI József (1996), *A középkori veszprémi főiskola néhány kérdéséhez*, in *Tudomány és művészet Veszprémben a 13-15. században*, szerk. FODOR Zsuzsa. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 6.) Veszprém. 99-110., különösen 103., 106-107.

⁴ Az Esztergomi Székeskáptalan tagjaira vonatkozóan, 1183 és 1543 között: KÖRMENDY Kinga (2007), *Studentes extra regnum. Egyetemjárás és könyvhasználat az Esztergomi Székeskáptalanban 1183-1543*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/9.); vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2015), *A magyar és lengyel egyház történelmi kapcsolatainak kezdetei*, in *Iustum Aequum Salutare* XI/1 (2015) 251-257., különösen 255-257.

⁵ CSAPODI Csaba (1985), *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Budapest. 19-33., különösen 19-20.; Szabolcs Anzelm SZUROMI (2018a), *Exemplars of the Ecclesiastical Libraries at the Dawn of the High Middle Ages in Europe. Their Goals, Sources, and Peculiarities*, in *Henoch* 40/1 (2018) 80-86.

⁶ A fennmaradt kötetekről összegzően, vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1993), *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I-II: *Fennmaradt kötetek*. Budapest, 2. kiadás. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat, 23., 31.); CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1994), *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, III: *Adatok elvesztett kötetekről*. Budapest. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat, 33.).

⁷ *Kódexek a középkori Magyarországon*, 77-273.

⁸ MADAS Edit (2014), Mezey László, in Diós István (szerk.), *Magyar Katolikus Lexikon*, IX. Budapest. 83.

⁹ MEZEY László (1978), *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása* (1974. január -1975. július), in *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 30 (1978) 65-90.; vö. MADAS Edit (1993), *Egy 12. századi prédikációgyűjtemény töredékei magyarországi könyvtárakban*, in *Magyar Könyvszemle* 109 (1993) 249-262., különösen 250.

¹⁰ CSAPODI Csaba, *Az 1526 előtt Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése*, in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 3-4; SARBAK Gábor (1989), *Írástörténeti szempontok a proveniencia meghatározásánál*, in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 29-32; *Körkérdés: A proveniencia és a possessor fogalma a kodikológiában* [HOLL Béla; VÍZKELETY András, MADAS Edit, SARBAK Gábor, VESZPRÉMY László, SZELESTEI Nagy László, KÖRMENDY Kinga, ROZSONDAI Marianne, WEHLI Tünde], in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 87-90.

különösen egyházmegyei szinten – köszönhetően számos kiemelkedő könyvgyűjtő kanonok és püspök tevékenységének – jelentősen gazdagodott, külföldi kötetek megvételével (vö. Lippay György [†1666], Batthány József [†1799], Kopácsy József [†1847], Knauz Nándor [†1898], stb.). A XVII–XIX. században megújult gazdag könyvtári kultúra öröksége alapvetően meghatározza tehát a magyarországi egyházmegyei székhelyek és gyűjtemények összetételét, ahogy az állományukban végzett – kötéstáblából kibontott – töredékkutatást is. Az így feltárt középkori töredékek anyaga jelentős kritikai vizsgálatot kíván meg mind a *proveniencia*, mind a *possessor* meghatározása, illetve nyomon követése tekintetében. Az újonnan készülő katalógusokban szigorú tudományos alapossággal szükséges – a nagyszámú késői könyvbeszerzésből fakadóan – a középkori töredékek, és az azokban fellelhető szövegtanúk magyarországi használatára vonatkozó megállapítások megtétele.

A kánonjogi kéziratok középkori magyarországi használata

A kánonjogi kéziratokat vizsgáló szakembereknek – kánonjogtörténész, paleográfus, kodikológus, stb. –, miközben a konkrét kánonjogi exemplár tartalmát (beleértve a benne szereplő művek azonosítását) és másolási, összeállítási idejét, valamint ezeknek a helyét igyekeznek meghatározni, szem előtt kell tartaniuk az előző pontban vázolt – a *proveniencia* és *possessor* körülhatárolásához szükséges – elveket.¹¹ Minden ország különösen is felfigyel, ha a saját múltjának kulturális tanúját sikerül egy kutatás eredményeként azonosítani, hiszen azáltal a kánonjogtörténeti, irodalomtörténeti, tudománytörténeti, stb. felfedezés nemcsak a területről kialakított általános ismereteket gazdagítja, hanem hozzájárul az adott ország írásos – esetünkben: az egyház működéséhez kapcsolódó – kultúrájának pontosításához. Azonban ez utóbbi ígéretes cél, nem homályosíthatja el a tudományos elemzés objektivitását, és a jelenben rendelkezésre álló tények szigorú – elfogulatlan – mérlegelését.

Mindezek tükrében, akkor tekinthető megalapozottnak egy konkrét kánonjogi exemplár középkori magyarországi használatáról beszélni (N.B.: az időkorlát eltérő a kánonjogi, liturgikus és teológiai kéziratok esetében, a világi irodalmi műveltség és tudomány területéhez tartozó kéziratok időkorlátjához viszonyítva; sőt, mindkettőben több évtizedes eltérést látunk

¹¹ SZUROMI Szabolcs Anzelm (2018b), A középkori kánonjogi kéziratállomány kutatásának a létjogosultsága a XXI. században. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 2017. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, I.) 9–16., különösen 9–11.

az egyes földrajzi régiók és országok helyzetének figyelembevételével), ha a belső és külső tények alapján bizonyos, hogy: 1) magyar megrendelő részére készült és meg is érkezett Magyarország területére, 1545 előtt; vagy 2) Magyarországon készült; vagy 3) Magyarországra hozatala bizonyíthatóan 1545 előtt történt (az évszám lehet szűkebb, pl. Esztergom esetében a helyes értékelési dátum az 1543 előtti anyagot jelöli¹²). Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az egyházi központoknak a háborús hódítások miatti – pl. török hódoltsági terület – kényszerű áthelyezését sem, ami értelemszerűen együtt járt a könyvállomány részben bekövetkezett pusztulásával, illetve a kúria, a káptalan, és a püspökség ideiglenes székhelyére való átvitelével, valamint a könyvállománynak azon a helyen történő bővítésével. Azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy az egyes könyvgyűjtő kánonok, püspökök, stb. hivatali beosztásukban történt változás is kihatott a kéziratok vándorlására (vö. pl. Salzburg, Universitätsbibliothek M II. 11¹³; ÖNB Cod. lat. 4227¹⁴). Külön kategóriába tartozik az országhatárok változása miatt külföldre került kódexállomány kérdésköre (vö. pl. az OSZK Cod. lat. anyaga¹⁵; de itt említjük a Pozsonyi Káptalan kéziratállományát¹⁶ és a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár középkori anyagát).¹⁷

*Knauz Nándor katalógusa
a Pozsonyi Káptalan középkori kézíratairól*

Bár Knauz Nándor (†1898)¹⁸ 1870-ben adta közre a Pozsonyi Káptalan kézíratait bemutató kötetét¹⁹, amely így természetesen magán viseli az akkori tudományos elemzések jellegzetességeit, mégis jelenleg is komoly elismeréssel kell adóznunk annak egyedülálló értékei előtt. Ezt nemcsak hiánypótló forrásértéke miatt tesszük, hanem a munka elkészítéséhez és a kéziratok

¹² KÖRMENDY Kinga (1989), Középkori esztergomi könyvgyűjtemények, in *Ars Hungarica* XVII/1 (1989) 41-46., különösen 42.

¹³ TÖRÖK Gyöngyi (1985), Pálóczi György breviáriuma, in CSAPODI 1985:127.

¹⁴ KÖRMENDY 2007:187-188 (n. 78).

¹⁵ Vö. BARTONIEK, Emma (1940), *Codices latini medii aevi. Budapest.* (Codices manuscripti latini, I.)

¹⁶ Vö. KNAUZ Nándor (1870), *A Pozsonyi Káptalannak kézíratai*, Esztergom.

¹⁷ VARJÚ Elemér (1899), A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, in *Magyar Könyvszemle* 7 (1899) 134-175.; 209-243; 329-345.

¹⁸ BEKE Margit (2008), *Az Esztergomi (Esztergom – Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892-2006*, Budapest. 370-372.

¹⁹ Knauz munkáját bő egy évtizeddel megelőzte Ipolyi Arnold tevékenysége a Pozsonyi Káptalan könyvállományának összegzése tekintetében, aki 1856-ban adta ki az általa elkészített jegyzéket, vö. IPOLYI Arnold (1856), *A pozsonyi káptalan XIV. századbeli könyvtára*, in *Új Magyar Múzeum* 6/1 (1856) 161.

leírásához használt – korát meghaladó – módszere miatt is. Knauz munkája, mind tartalma, mind módszere tekintetében, egyedülálló forrás a magyarországi középkori egyházi könyvkultúra, azon belül a kánonjogi és liturgikus művek kortárs használatának rekonstruálásához.

Ehelyütt öt kéziratot emelnénk ki a Knauz által összegzett középkori kánonjogi exemplárok közül. Az első – a szakértők számára talán a legérdekesebb – az Ms. 12: *Decretales Gregorii*.²⁰ Ahogy az magán a kötéstáblán is szerepel, a kézirat teljesen glossa nélküli, töredékes példány (80 infólió terjedelmű), ami az X 1.41.9-ig tart.²¹ Knauz bár a XIV. századra datálja, nem talált titulus és kánonszámozást a kézirat szövegének szerkezetében, bár a két kolumnás szöveget kifejezetten „szép írás” típusúként jellemzi. A titulus és kánonszámozás hiánya a korai eredetet, míg a „szép írás” az itáliai eredetet valószínűsíti. A glossa hiánya utalhat korai keletkezésre, de tulajdonítható a kézirat befejezetlenségének is. Megjegyzendő azonban, hogy a feltűnően széles margók ebben az időszakban az oktatásra szánt kánonjogi kódexek jellegzetességei közé tartoztak. Azt is érdemes hozzátenni, hogy a *Liber Extra* szövege a 41. titulus utolsó előtti kánonjánál szakad meg, így csak a kánon befejező gondolata²², valamint egy meglehetősen rövid 10. kánon hiányzik²³ a titulus teljességéhez²⁴, amelynek utolsó három kánonja IX. Gergely pápa (1227–1234) regiszterében egymást követő három levél az 1227–1234-es időszakból.²⁵ Ez viszont nem egy félbehagyott – befejezetlen – szövegtanúra utaló jel, hanem inkább egy teljes, de glossa nélküli (ami nem pusztán a Bernardus Parmensis-től (†1266) származó²⁶ *Glossa Ordinaria* hiányát, de a teljes, korai glosszális bejegyzések, ill. a *Glossa Ordinaria* előtti glosszális magyarázatok hiányát is jelenti) *Liber Extra* gyűjtemény töredékre utal, amely félbeszakad az utolsó ívfüzet utolsó verso oldalának legalsó sora végével. A felsorolt adatokat mérlegelve – hozzávéve azt

²⁰ Capitulum Posoniensis Ms. 12: KNAUZ 1870:14.

²¹ Capitulum Posoniensis Ms. 12: (Explicit) de hac causa cognoscere; vö. X 1.41.19: Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1881), *Corpus iuris canonici*, II. Lipsiae. (Repr. Graz, 1955.) 228.

²² X 1.14.19: Causa restitutionis in integrum (...) de hac causa cognoscere. A kánon itt szakad meg. Hiányzó befejezés: (...) nequeunt, nisi coram eis mota fuerit incidenter. In matrimoniali quoque, liberali vel criminali causa, quum maiores iudices exigant, arbiter nequit assumi. (FRIEDBERG 1881:228).

²³ X 1.14.20: FRIEDBERG 1881:229.

²⁴ Az I. könyvből hiányzik a 42-43. titulus, valamint a szövegtanúból a további teljes II. (1-30. titulusok), III. (1-50. titulusok), IV (1-21. titulusok), és V. könyv (1-41. titulusok).

²⁵ X 1.41.18: August POTTHAST (ed.) (1875), *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, I-II. Berlin. (Repr. Graz, 1957.) n. 9577; X 1.41.19: POTTHAST 1875:n. 9578; X 1.41.20: POTTHAST 1875:n. 9579.

²⁶ Legkorábbi változata 1241-re készül el, végső formáját 1263-ra nyeri el. Stephan KUTTNER (1981), Notes on the Glossa ordinaria of Bernard of Parma, in *Bulletin of Medieval Canon Law* 11 (1981) 86-93.

a tényt, hogy Knauz a Pozsonyi Káptalan könyvtárának 1277-es teljes pusztulását veszi alapul az egyes exemplárok kormeghatározásánál – a kéziratot Italiában, nagy valószínűség szerint Bolognában másolt, XIII. század közepéről származó kéziratnak tekinthetjük, amely 1425 előtt került a Pozsonyi Káptalan használatába, hiszen szerepel a káptalan 1425. évi könyvjegyzékében. Így középkori magyarországi használata bizonyos.

A második figyelemre méltó kánonjogi exemplár az Ms. 13: *Liber Extra* – *Liber Sextus*.²⁷ Knauz leírásából tudjuk, hogy a 266 fóliót tartalmazó különleges értéket képviselő kézirat kötéstábláján a *Decretales*, a kötéstábla belső oldalán pedig a: „Salve. Iste liber est Ecclesiae Poson, quem Georgius prepositus cum scitu Capituli tum universitate, tam extra Universitatem pro usu suo tenuit et recepit in octava s. Martini (nov. 18) anno domini 1461” volt olvasható. Ez a bejegyzés egyértelműen a Schomberg György pozsonyi prépost (†1486) általi használatra utal²⁸, és két szempontból és megfontolásra ad okot. Schomberg Györgyről nemcsak az erős itáliai kötődései közismertek, hanem az is, hogy mind V. László (1453-1457), mind Mátyás király (1458-1490) követeként is szolgálatot teljesített. Az előbbi uralkodó megbízásából Milánóban, az utóbbi kinevezése alapján Velencében. Azonban mindezen túl az ún. Pozsonyi Egyetemnek, vagyis az *Academia Istropolitana*-nak²⁹ a helyettes kancellárja is volt. A kódexleírásból tudjuk, hogy a legelején 14 fólió kiegészítő anyag helyezkedett el, amelyet a *Liber Extra* teljes kánonállománya követett, egészen a fol. 205v-ig, ahol III. Lucius pápa (1181–1185) 1181. évi levelével befejeződött az V. könyv 41. titulusa (vö. X 5.41.11).³⁰ Knauz leírása alapján a kézirat ezt követően többfajta kiegészítést is tartalmazott, meglehetősen rendezetlen formában. Ezek közül kiemelkedik a díszített *arbor consanguinitatis*; a *Liber Sextus*, amelynek úgy tűnik, hogy mindössze egy kivonata került a kéziratba (*excerpta*), és amely csak a könyvek és titulusok felsorolására hagyatkozott. Ezen túlmenően találunk IV. Ince (1243–1254) és IV. Sándor pápának (1254–1261) tulajdonítható írásokat, valamint a II. Lyoni zsinatról (1274) származó rendelkezéseket.³¹ A *Liber Extra* után beillesztett anyag egyfelől valószínűsíti, hogy az Ms. 13 egy kolligátum, amelyhez mind az első hét bifóliót tartalmazó ívfüzetet, mind a fol. 205v után található hét ívfüzetet utólag illesztették a kódex gerincét képező *Liber Extra* anyagához. A kiegészítések sajátosságai a kánonjogi oktatásban való használatot és az annak a során

²⁷ Capitulum Posoniensis Ms. 13: KNAUZ 1870:15.

²⁸ Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII. Budapest 1908, 558.

²⁹ VICZIÁN János (2006), Pozsonyi Egyetem, in Diós István (szerk.), *Magyar Katolikus Lexikon*, XI. Budapest. 214-215.

³⁰ KNAUZ 1870:15.; vö. X 5.41.11: FRIEDBERG 1881:928.

³¹ KNAUZ 1870:16.

végzett bővítéseket valószínűsítik. Ezzel a megállapítással visszajutottunk Schomberg György prépost személyéhez. Ismert, hogy az *Academia Istropolitana* 1465-ben történt megalapítását követően 1467-ben kezdte meg működését³², azaz hat évvel a Schomberg prépost általi használatról tanúskodó bejegyzés után.³³ Azt azonban semmiképpen nem vonhatjuk kétségbe, hogy egy ennyire becses, jól olvasható, teljes *Liber Extra* exemplár ne kapott volna helyet az egyetem létrejötte után a kánonjogi képzésben. Sőt, az Ms. 13-ban olvasható fokozatos kiegészítések, nagy valószínűséggel ennek a használatnak az írásos és könyvészeti nyomairól tanúskodnak. Azaz az oktatás miatt folyamatosan egészítették ki a kötetet, már egy évtizeden belül. A fentebb felsorolt adatokból nagyon valószínű, hogy a kézirat eredeti anyaga egy XIII. század második feléből származó, itáliai, azon belül bolognai exemplár, amely 1425 előtt érkezett Pozsonyba, hiszen szerepel a Pozsonyi Káptalan 1425-ös könyvjegyzékében³⁴, és eredetileg a káptalani, majd az egyetemi oktatásban kapott helyet. Így középkori magyarországi használata szintén bizonyos.

A harmadik, az Ms. 14-es jelzettel feltüntetett *Concordantia discordantium Canonum*.³⁵ A leírásból sajnos nem túl sok egyedi megkülönböztető jegyet ismerhetünk meg, azon túl, hogy 286 infólió méretű lapból álló kötet volt, tartalmát tekintve nem teljes: a *Decretum Gratiani*-nak csak az első egységét, a *Distinctiones*-t tartalmazta.³⁶ Knauz szerint a kézirat a XIV. században készült. Alaposabban megvizsgálva a leírást, az első két fólión (foll. 1r-2v) bírósági használatra utaló kiegészítéseket találunk. A glosszával ellátott *Decretum Gratiani* a fol. 3ra-n kezdődik (amely a *Bartholomeus Brixiensis* által 1240-re összeállított *Glossa Ordinaria*-ra utal³⁷). Ezt egészíthetjük ki a szép írásformával és a két kolumnába szedett szöveggel. A szép, olvasható írás – ahogy az Ms. 12 esetében is feltételezhető – nagy valószínűséggel a *littera bononiensis* alkalmazását jelöli. Mivel a kötéstábláján megtalálható bejegyzés meghatározza a pozsonyi Szt. Márton templomot (*Liber Ecclesie sancti Martini alias S. Saluatoris Poson.*), valamint a már többször említett 1425. évi pozsonyi káptalani jegyzőkönyvben is szerepel, és olvasható benne Schomberg György pozsonyi prépost 1461-es bejegyzése, így nagy valószínűséggel állítható, hogy egy XIII. század második felé-

³² KLANICZAY Tibor (1990), Egyetem Magyarországon Mátyás korában, in *Irodalomtörténeti közlemények* 94 (1990) 575-611., különösen 575-581.

³³ SZUROMI 2014a:133.

³⁴ KNAUZ 1870:16.

³⁵ *Capitulum Posoniensis Ms. 14*: KNAUZ 1870:17-18.

³⁶ *Distinctiones* I-CI; vö. Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1879), *Corpus iuris canonici*, I. Lipsiae. (Repr. Graz, 1955.) 1-356.

³⁷ Raffael DOMINGO (2012), *Bartolomé de Brescia*, in *Diccionario General de Derecho Canónico*, I. (dir. Javier OTADUY, Antonio VIANA, Joaquín SEDANO), Pamplona. 625-626.

ből származó, itáliai – bolognai – *Decretum Gratiani* töredékes kötetéről van szó, amelynek a középkori magyarországi használata nem kétséges. Tekintettel a XV. századi bejegyzések tartalmára, a káptalani bíróság működésében lehetett szerepe.³⁸

A negyedik az Ms. 15-ös jelzetű *Decretales Gregorii IX*, amelynek a címszavánál a „Decretales Ecclesie Posoniensis. Mutuante doctore Kalmo de Ratisbona” (1470) szerepel.³⁹ A 281 fóliót tartalmazó kéziratot Knauz – az eddigiekhez hasonlóan – a XIV. századra datálja. A *Liber Extra* ezen exemplárja jól olvasható, két kolumnás, *Glossa Ordinaria*-val ellátott teljes gyűjtemény, amelynek fol. 2r oldalán a vérrokonsági tábla kifejtését olvashatjuk, amit a verso oldalon két *arbor consanguinitatis* is követ. Ez a sajátosság mindenképpen bírósági használatra utal, amit alátámasztanak a kódex végi pápai dekretálisok is. Az 1470. évi bejegyzés alapján bizonyos a középkori magyarországi használat.

Ötödikként említjük az Ms. 16-os jelzetű kilenc fólióból álló kéziratot, amely a Bolognai Egyetem Statútumát tartalmazza, 1317-ből.⁴⁰ Így keletkezését, a XIV. századon belül, a jelzett dátum utánra helyezi Knauz Nándor. A szövegen belül több utalás történik *Nicolaus Hungarus*-ra (*Nicolaus de Ungaria*), nyitrai főesperesre, az Esztergomi Főegyházmegyén belül. Knauz meghatározása szerint, a nevezett Miklós főesperes (†1361) először prépost, majd a királyi kápolna vezetője (Károly Róbert király [1308–1342] jóvoltából), végül egri püspök volt.⁴¹ A személy minden bizonnyal azonos Dörögdi Miklóssal, aki a Bolognai Egyetem növendéke volt 1317-ig, majd Magyarországra történt hazatérése után (1319) Tamás esztergomi érsek kancellárja, és pozsonyi prépost (1320). 1329-ben Esztergomi Káptalan érsekké választja Piast Boleszláv tostenzi herceg utódaul (1321–1328), de a pápai megerősítést nem nyerte el.⁴² Lemondását követően 1330 és 1361 között az egri püspöki széket töltötte be.⁴³ A szövegtervező nagy valószínűség szerint saját maga hozta haza, Bolognából, amelynek alapján az 1317-es dátum egyúttal a kézirat keletkezési dátuma is. Az említett bejegyzések alapján a kézirat középkori magyarországi jelenléte bizonyosnak tekinthető.

³⁸ Ms. 14: KNAUZ 1870:18.

³⁹ Capitulum Posoniensis Ms. 15: KNAUZ 1870:18-19.

⁴⁰ Capitulum Posoniensis Ms. 16: KNAUZ 1870:19-20.

⁴¹ KNAUZ 1870:19.

⁴² SZENDE László, Dörögdi III. Miklós, in BEKE Margit (szerk.) (2003), *Esztergomi érsekek 1001-2003*, Budapest. 156-161.

⁴³ Részletesen vö. SUGÁR István (1984), *Az egri püspökök története*, Budapest. 107-108.

A Magyarországon megmaradt középkori használatú kánonjogi művek és a töredékkutatás

1. Esztergom kapcsán Körmeny Kinga – figyelemmel az esztergomi középkori könyvállomány 1543-ban történt pusztulására és részbeni szétszóródására⁴⁴ – két Esztergomban őrzött, középkori használatú, jogi vonatkozású kéziraatra hívja fel a figyelmet, mind a fentebb rögzített időkorlátok, mind a magyarországi használat alátámasztására szolgáló kritériumok szem előtt tartásával, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állománya tekintetében.⁴⁵ Az első Esztergomban őrzött középkori használatú kánonjogi kézirat az Ms. II. 507, amely Nyás Dömötör (más néven: Nyási Demeter) formuláskönyve, az 1511 és 1521 közötti időszakból.⁴⁶ A *formularium* az esztergomi szentszék (vö. esztergomi vikáriusi bíróság) döntéseit tartalmazza, amelynek bevezető tanulmányokkal, kritikai apparátussal, jegyzetekkel, konkordanciával, és mutatókkal ellátott kiadása 2018-ban jelent meg.⁴⁷ Megjegyzendő, hogy a nevezett *formularium* közvetlen előzménye a Battyaneum R I 152 (Gyulafehérvár)⁴⁸, amelyet Beneéthy Máté (vagy Mátyás) formuláskönyveként tart számon a szakirodalom, és az esztergomi egyházi bíróság 1500 és 1512 közötti tevékenységét rögzíti.⁴⁹ Az említett utóbbi iratot – azaz esztergomi szentszéki formuláskönyvet – Pozsonyba menekítette, ahol a Káptalan könyvtára őrizte. Innen került Batthyány Ignáchoz, és jutott el Gyulafehérvárra (a szlovákiai eredetet Körmeny Kinga 1989-ben cáfolta).⁵⁰ Az Esztergomban őrzött második középkori magyarországi használatú jogi vonatkozású kézirat, az ún. Szalkai kódex, vagyis

⁴⁴ A szétszóródásra és a fennmaradt középkori esztergomi kódexkultúra feltárására irányuló – már a XIX. században megkezdett – kutatásokra és adatokra vonatkozó részletes összegzéshez: KÖRMENDY Kinga (1991), *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése*, in *Magyar Könyvszemle* 107 (1991) 20-40. Vö. CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat 15.), Budapest 1984; CSAPODI Csaba, *A középkori magyarországi könyvtárak története*, 25.

⁴⁵ Ld. KÖRMENDY Kinga, *Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei, könyvei 1543 előtt*, in HEGEDŰS András, BÁRDOS István (szerk.) (2000), *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*, Esztergom. (Strigonium Antiquum, IV.) 47-55., különösen 49.

⁴⁶ KÖRMENDY 2000:49.

⁴⁷ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis* (ed. ERDŐ, Péter – SZOVÁK, Kornél – TUSOR, Péter; Collectanea studiorum et textum I/4), Budapest 2018. A bevezető tanulmányokat írták: ERDŐ Péter (xi-xvi, xlix-liv), SZOVÁK Kornél (xvii-xl, lv-lxxviii), SARBÁK Gábor (xli-xlvi, lxxix-lxxxiv).

⁴⁸ Újabbban, vö. SARBÁK Gábor, *Formuláskönyvek a középkori Magyarországon*, in *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*, lxxix-ixxiv, különösen lxxiii-lxxiv.

⁴⁹ ERDŐ Péter, *Középkori egyházi bíráskodás és a Nyási-formulárium*, in *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*, xlix-liv, különösen lii.

⁵⁰ KÖRMENDY 1989:42-43, 45.

Szalkai László esztergomi érsek (1524–1526)⁵¹ jogtörténet szempontjából is jelentős iskoláskönyve (Ms. II. 395), amelyet 1489–1490-re datálnak⁵², és – bár írásos forrásaink nincsenek a kézirat 1526 és 1811 közötti történetére – valószínűleg a nagyszombati időszakban, kanonoki adományozással kerülhetett a Főszékesegyházi Könyvtár állományába, ahol 1543 előtt használhatták.⁵³

2. Az MTA Könyvtár Kézirattárának egyházi jogi tartalmú középkori kódextörédekeit 1983-ban Erdő Péter foglalta össze egy tizennyolc tételből álló, bevezetővel ellátott elemzésben.⁵⁴ Az akkor mintegy kilencszáz töredéket magában foglaló fragmentumgyűjtemény egyházi jogi anyagának áttekintése⁵⁵ az Európában legelterjedtebb kánonjogi munkák XIII–XV. századi anyagának jelenlétét bizonyította, azonban a rendelkezésre álló szűkös adat következtében, az egyes töredékek középkori magyarországi jelenlétéről, így használatukról sem lehetett biztos állításokat megfogalmazni (még a Knauz-hagyatékból származó fragmentumok kapcsán sem).⁵⁶ Erdő a tizennyolc tétel közül mindössze két töredék esetében szerepelteti felsorolásában a magyarországi kortárs használat lehetőségét: A T 185: *Commentarium in Decretales Gregorii IX* (XIII–XIV. század)⁵⁷; és a T 301: *Decretum Gratiani cum apparatu glossarum*⁵⁸ (XIII. század első fele). Azonban egyik töredék sem tartalmaz olyan megkülönböztető adatot, amely alapján bizonyítható lenne a középkori magyarországi használatuk. Sőt, a T 301-en általunk végzett vizsgálatok a francia, azon belül párizsi eredetet valószínűsítik.

3. Hasonló megfigyeléseket tehetünk a soproni kánonjogi kézirat-törédek és eredetük kapcsán. A *Res Libraria Hungariae* kutatócsoportnak köszönhetően feldolgozásra került soproni anyagban huszonhét kánonjogi töredéket számolhatunk össze.⁵⁹ A legkorábbi töredék XI–XII. századi (*Decretum Burchardi Wormatiensis* [a kánongyűjtemény eredeti összeállítási dá-

⁵¹ VARGA Lajos, Szalkai I. László, in BEKE 2003:234-239.

⁵² Ismertetése és digitalizált elérhetősége: http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_ii_395/index.html (konzultálva: 2020. április 30).

⁵³ KÖRMENDY 2000:49. Itt köszönöm meg Kőrmendy Kinga személyes közlését.

⁵⁴ ERDŐ Péter (1983), Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának egyházi jogi tartalmú középkori kódextörédekei, in *Magyar Könyvszemle* 99 (1983) 251-256.

⁵⁵ Vö. VIZKELETY András (1973), *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, II. Budapest. 11-12.

⁵⁶ ERDŐ 1983:251. A Knauz-hagyatékról részletesen vö. KÖRMENDY Kinga (1979), *A Knauz-hagyaték kódextörédekei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, Budapest. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei; Új sorozat, 7.)

⁵⁷ 8. szám: ERDŐ 1983:255.

⁵⁸ 12. szám: ERDŐ 1983:255.

⁵⁹ Edit MADAS (ed.) (2006), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*, Budapest. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, V.) 90-113 (nn. 68-95).

tuma: 1008–1022]⁶⁰), a legkésőbbiek a XIV. század második feléből valók. Áttekintve a felsorolt töredékeket, egyik esetében sem találunk olyan külső, vagy belső tény, vagy sajátosságot, ami a középkori magyarországi használatot valószínűsítene. A kánonjogi munkák figyelemreméltó gazdagságát precízen bemutató katalógus adatait a proveniencia meghatározás tekintetében, több töredék esetében pontosítani tudjuk: az n. 68 – *Decretum Burchardi Wormatiensis*⁶¹: strasbourgi; az n. 69 – *Liber Extra*⁶²: francia (és nem itáliai); az n. 71 – *Liber Sextus*⁶³: németalföldi; az nn. 74-83 – *Speculum iudiciale* (Gulielmus Durandus)⁶⁴: németalföldi; az nn. 84-88 – *Summa de casibus conscientiae*⁶⁵: itáliai; és az nn. 89-95 – *Decretum Gratiani*⁶⁶: krakói jellegzetességeket mutatnak.

4. Jelenleg ígéretek az MTA-OSZK *Res Libraria Hungariae Kutatócsoport* folyamatban lévő kutatásai, amelynek töredék feldolgozási és leírási anyagában huszonnét, valószínűleg kánonjogi fragmentum is megtalálható, amelyek azonosítása többségében megtörtént. A művek között ismét a legjelentősebb XII–XIV. századi kánonjoggyűjteményeket (vö. *Decretum Gratiani*, *Liber Extra*) és a kánonjogtudomány meghatározó segédkönyveit találjuk (vö. Gulielmus Durandus: *Speculum iudiciale*).⁶⁷

Következtetések

Fentebb a megmaradt középkori magyarországi használatú kánonjogi kéziratállományt és kézirat-töredékeket igyekeztünk áttekinteni, elsődleges hangsúlyt helyezve a szövegtanuk szakszerű tudományos feldolgozására, beleértve a ‘proveniencia’ és a ‘possessor’ meghatározásának objektív kritériumaira és támpontjaira. Ehhez szigorú metodológiát érvényesítettünk, felhasználva az utóbbi két évtized tényszerű nemzetközi eredményeit, ta-

⁶⁰ A gyűjteményről részletesen vö. Hartmut HOFFMANN, Rudolf POKORNY (1991), *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen*, München. (MGH Hilfsmittel, 12.); Greta, AUSTIN (2009), *Shaping church law around the year 1000. The Decretum of Worms*, Aldershot. (Church, Faith and Culture in the Medieval West); Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014b), *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts*, Berlin. (Aus Recht und Religion, 18.) 45-58.

⁶¹ MADAS 2006:90.

⁶² MADAS 2006:91.

⁶³ MADAS 2006:93.

⁶⁴ MADAS 2006:95-102.

⁶⁵ MADAS 2006:103-106.

⁶⁶ MADAS 2006:107-113.

⁶⁷ Itt köszönöm meg Sarbak Gábornak, az MTA-OSZK *Res Libraria Hungariae Kutatócsoport* vezetőjének, hogy a folyamatban lévő töredékkutatásról és az egyes töredékek azonosításáról részletes áttekintést nyújtott.

pasztalatait és elméleteit. Mindezek alapján fontosnak kell tekintenünk a *proveniencia* – *possessor* vizsgálat alapelveinek szigorú megtartását; a datálás és a középkori állományhoz sorolás alapelveinek pontos alkalmazását; valamint az egyes, a XIX-XXI. században már ismertetett exemplárok – kódexek és töredékek – leírásában érvényesítendő elveket. További kiegészítő adalékokkal szolgálhatnak a különböző tudományágokhoz és tudományterületekhez tartozó, részletes szaktudományi elemzések során (vö. történelemtudomány, kultúrtörténet, irodalomtudomány, nyelvtudomány, zene-tudomány, művelődéstörténet, egyháztörténet, kánonjog [kánonjogi forrás-, irodalom-, és intézménytörténet], kodikológia, paleográfia, művészettörténet, filológia, stb.) alkalmazott szempontok eredményei. Mindez egy meglehetősen komplex, nagyszámú adatot és következtetést tartalmazó képet tud felvázolni, amely minden apró részletének megfontolása elengedhetetlen, egy konkrét középkori exemplárnak a lehetőleg legteljesebb – beleértve előzményeit, keletkezési körülményeit, használatának következményeit, valamint közvetlen és közvetett hatását – leírásához. Ez így messze túlmutat az elemzett kézirat adatainak katalógusban történő rögzítésén (vö. ellenben az ún. ‘descriptivus’ = ‘leíró’ katalógus módszertani sajátosságaival).⁶⁸ A *proveniencia* és *possessor* megjelöléséhez szükséges alapelvek rögzítése, kellő tárgyilagossággal megmutatta, hogy a származási hely, a megrendelő, a középkori tulajdonosok (akár személy, akár intézmény) meghatározása lényegileg befolyásolja az adott régió, ország, helység (állami, vagy egyházi közigazgatási – kulturális székhely) műveltségéről – esetünkben az egyház kánonjogászai értelmiségéről – kialakítható képet, de magáról a mindennapos műveltség – vö. az egyházi jogszolgáltatás szintje, kortárs európai összehasonlításban – állapotáról rögzíthető objektív tényeket is. Ennek tükrében, az első megközelítésből származó következtetés, az egyes exemplárok – kódexek és kódextöredékek – kellően kritikus keletkezési helyének a meghatározására irányul, az exemplárban szereplő egyedi információk figyelembevételével. Amennyiben ilyen egyedi adat nem áll rendelkezésre, vagy az exemplárt leíró által nem felismerhető, úgy a *proveniencia* megha-

⁶⁸ A kéziratok ilyen jellegű komplex leírását lásd Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of Penitential Manuscripts (7th – 12th century) in the British Library*, London [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Catalogue descriptif des manuscrits de droit canonique pre-Gratien des bibliothèques religieuses de la Bibliothèque nationale de France (Paris)*, Paris [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *A Catalogue of Canon Law Manuscripts of the Abbey of Saint Germain des Prés in the Russian National Library of St. Petersburg – Каталог канонических рукописей аббатства Сен-Жермен-де-Пре в Российской национальной библиотеке Санкт-Петербурга*, I-II., St. Petersburg [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Gonville and Caius College (Cambridge)*, I-II. [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Corpus Christi College (Cambridge)*, I. [megjelenés alatt].

tározás elhagyandó, de a kézirat/kézirat töredék pontos – az azonosíthatatlan sajátosságokat is magában foglaló – leírása viszont elengedhetetlen. Ezzel együtt, a számos esetben rendelkezésre álló ún. közvetett – nem a konkrét kézitről készült kortárs írott forrásból származó – információk, lehetőleg minél teljesebb felsorolása hangsúlyosan ajánlott (vö. az említett tudományágak és tudományterületek vizsgálatából származó adatokat). A *possessor* meghatározás konkrét tulajdonosi, vagy használati bejegyzések nélkül csakis olyan tárgyilagos kiegészítő információk alapján történhet, amelyek alkalmasak a kódex használati helyének sajátosságaiból fakadó kifejezésekből, bejegyzésekből, kiegészítésekből, az egyéni latinitásból, stb. az azonosítására; vagy olyan külső, kortárs (vagy kortárs regiszterre hivatkozó) katalógusok, ill. más hiteles írott források, esetleg közvetett tények – különböző segédtudományok tényeinek egybehangzó eredménye – alapján, amelyek megalapozott bizonyítékul szolgálnak. Jól látható a klasszikus és középkori kéziratok/kézirattöredékek kritikai elemzésének, leírásának és közzétételének, egyre jobban letisztult módszere, és az ennek köszönhetően vizsgált, feltárt és felsorolt tények sora. Ez egyúttal rávilágít a leírásokban feltüntetett adatok irányában támasztott egyre pontosabb igényekre is.⁶⁹ Éppen ezért a legnagyobb körültekintéssel szükséges kezelnünk a XVII–XIX. századi nagyszámú könyvvásárlásokat, amelyek részben a török hódoltság miatt elpusztult magyarországi könyvállományt voltak hivatva pótolni. Az említett időszakban hazánkba érkezett kötetekre, és a kötéstábláikból kibontott töredékekre – hacsak kifejezett utalás, kiegészítés, stb. nem támasztja alá – nem tekinthetünk úgy, hogy azok a magyarországi középkori kódexkultúra – középkori kánonjogi műveltség – szövegtanúinak töredékei. Ezzel párhuzamosan viszont, kutatásunk sajátos tárgyát kell, hogy képezze a fellelt kódexek és töredékek tartalmának, datálásának és eredeti lokalizációjának a lehető legpontosabb leírása (felhasználva a legszélesebb nemzetközi szakmai kutatási eredményeket), amellyel az európai írásos kultúra – azon belül a kánonjogi műveltség – egyre pontosabb meghatározását, így annak magyarországi kereteinek megismerését és megértését szolgáljuk.

⁶⁹ Az említett folyamathoz vö. GANZ, David, *Latin Paleography since Bischoff*, in *OMNIA DISCE. Medieval Studies in Memory of Leonard Boyle, O.P.* (Church, Faith and Culture in the Medieval West; ed. Anne J. DUGGAN, Joan GREATREX, Brenda BOLTON), Aldershot 2005, 91-107.